

प्रकरण १ इतिहासाचे आकलन

अ) इतिहासाच्या व्याख्या: स्वरूप आणि व्याप्ती

आजचा वर्तमानकाळ हा काही अचानक उदभवलेला नाही तो कालच्या भुतकाळातून परिणत होत आला आहे. वर्तमानकाळ हा एवढा निसटता आहे की, तो चिमटीतही पकडता येत नाही. म्हणूनच असे म्हटले जाते की, वर्तमानकाळातील ाणतीही गोष्ट आपल्या हाती येत नाही. आपल्या हाती उरतो तो केवळ भुतकाळ आणि इतिहास म्हटल्याबरोबर आपल्या डोळ्यासमोर भुतकाळ येतो. इतिहासात भुतकाळात घडलेल्या घटना, त्याचा पुरावा किंवा निवेदन आपल्याला बघावयास मिळते. माणसाला पुर्वी काय घडले आहे याची उत्सुकता असते तर पुढे काय घडणार आहे याची जिज्ञासा असते. म्हणूनच रोमन सिनेटर सिसेरोचे विधान ‘**ज्या व्यक्तीला त्याच्या जन्मापुर्वी घडलेल्या घटनांचे ज्ञान नाही, त्याची बाल्यावस्था अद्याप संपलेली नाही असेच आपणास म्हणावे लागेल.**’ अशा आशयाचे असून मोठे अर्थपूर्ण वाटते.

‘इतिहास’ या शब्दाचा अर्थ हा विविध प्रकारे वापरला जातो. एक अर्थ म्हणजे पुर्वी घडून गेलेल्या घटनांची जंत्री किंवा पुर्वी घडून गेलेल्या घटना. थोडक्यात इतिहास म्हणजे मानवी जिवनात पुर्वी घडून गेलेल्या ज्या गोष्टी आहेत किंवा घटना आहेत. त्यांचा अभ्यास इतिहासाच्या कक्षेत येतो. थोडक्यात इति + हा + आस म्हणजे असे असे घडले असा त्याचा शब्दशः अर्थ होतो. इतिहासात मावनी व्यवहार यांचा विचार प्रथमतः येतो. केवळ वृत्तांत मांडणे म्हणजे इतिहास नाही.

एनसायक्लोपिडीया ऑफ ब्रिटानिका मध्ये इतिहास या संज्ञेचा उपयोग दोन प्रकारांनी केला आहे. घटनांची जंत्री किंवा खुद्द घटना अशा अर्थाने या शब्दाचा अर्थ लावला आहे. ब्रिटानिका जरी असे म्हणत असला तरी फक्त घटना म्हणजे इतिहास होत नाही तर घटनांना निश्चित अर्थ देण्याचे कार्य इतिहासकार करीत असतो आणि त्या अर्थातून त्याला इतिहासाचे स्वरूप प्राप्त होते. म्हणून अमेरीकन इतिहासकार **हेन्री स्टील कॉर्मेजर** म्हणतो, इतिहास म्हणजे केवळ भुतकाळ आणि भुतकाळात घडलेल्या घटना नव्हेत तर दप्तरातील नोंदींचा जेव्हा अर्थ लावला जातो त्या प्रामाण्येला इतिहास असे म्हणतात. भुतकाळातील घटना आणि दप्तरातील नोंदींचे इतिहासलेखनास पुरेशा नसतात. किंबहुना त्यातून इतिहास समोर येईलच असे नाही तर त्या घटना आणि नोंदींचा अन्वयार्थ लावून त्या घटनांची कारण परंपरा प्रस्तुत करणे इतिहासकाराचे कर्तव्य असते तेव्हा निश्चित असा इतिहास समोर येण्यास मदत होते. **जॅकोब बर्कहार्ट** यांच्यामते “पुढच्या युगातील लोकांना मागील युगातील लोकांनी केलेल्या उल्लेखनिय घटनांचा अनुभव देणे होय.” अशा प्रकारच्या घटनांचा अन्वयार्थ लावून इतिहासकार गतकाळाला सजीव करण्याचे कार्य करीत असतो. िंनी सर्वप्रथम इतिहासलेखनाला सुरुवात केल्यानंतर डायोनिसस, हिरोडोटस, थ्यूसीडायडीज याने इतिहास विषयक जे विचार मांडले त्यावरून आपणास असे दिसते कि, प्रत्यक्ष घटना, मनोरंजक घटना सांगण्याकडे या इतिहासकारांचा कल होता. **अॅरीस्टॉटल** प्रख्यात ग्रिक तत्ववेत्त्याने **इतिहास म्हणजे न बदलणाऱ्या भुतकाळाची कथा आहे.** असे मत मांडले आहे. म्हणजेच इतिहास हा विषय कधीही बदलत नसतो. जे भुतकाळात घडले ते पुराव्यानिशी जसेच्या तसे सांगणे म्हणजे इतिहास असा अर्थ त्यांना इतिहासाचा अभिप्रेत होता. तर **घडून गेलेल्या घटना पुढील पिढ्यांकरीता जतन करून ठेवणे** हा इतिहासकाराचा हेतू असावा असे मत **हिरोडोटस** ग्रिक इतिहासकार मांडतांना दिसतो.

ग्रिकांच्या इतिहासलेखनानंतर रोमन इतिहासकारांनी इतिहासलेखन केले. ग्रिक इतिहासकार ज्या प्रमाणे स्वतःहास श्रेष्ठ समजत होते त्याप्रमाणे रोमनांना स्वतःचा अहगंड नव्हता. टॅसीटस लिव्हि, नेनियस, पिकटर, पार्सियस काटो यांचे इतिहासविषयक दृष्टी मात्र रोमनांशी मिळती जुळती दिसून येते. **लिव्हि याने इतिहासाने राष्ट्रभक्तीचा विकास झाला पाहिजे असे मत मांडले.**

ग्रिक आणि रोमनांनंतर परमेश्वरी दृष्टीकानातून इतिहासलेखनाला सुरुवात झाली. ख्रिश्चन आणि अरब इतिहासकारांनी जे इतिहासलेखन केले ते नियतीवादाकडे झुकलेले होते.

१८ व्या शतकात युरोपात प्रबोधन घडून येण्यास सुरुवात झाली. त्यावेळी सुप्रसिद्ध इंग्रज विद्वान आणि प्रबोधनाचा आग्रदुत असलेल्या फ्रांसिस बेकनने 'माणसाला शहाणा बनविणारी विद्याशाखा म्हणजे इतिहास अशी सुटसुटीत व्याख्या केली आहे.' बेकननंतर हेन्री जॉनसनने ज्या घटनांचा मानवी मनावर खोल ठसा उमटतो त्याला इतिहास असे म्हणतात. अशी व्याख्या केली आहे. मात्र चार्ल्स फर्थ या विद्वानाने इतिहासाची व्याख्या करणे हे सुलभ कार्य नाही. *History is not easy to define* असे मत मांडले आहे. प्रो. लेफीने (*History is the record for Moral Values*) इतिहास म्हणजे एक नैतिक प्रकारचा संग्रह आहे. लेकीच्या माते मानवी जीवनात ज्या वेगवेगळ्या घटना घडतात, त्याच्या मागे नैतिक मुल्ये असतात. या नैतिक मुल्यांची जपणूक करण्यासाठी आणि ते सुरक्षितपणे टिकवून ठेवण्यासाठी काही वेळा संघर्षही केले जातात व काही वेळा माघारही घ्यावी लागते. असे असले तरी लेकीने केलेली व्याख्या परिपक्व ठरत नाही.

अनेक विद्वानांनी इतिहासाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला.

- १) प्रो. ओकेशॉट :- इतिहासकार लिखाण करीत असतो. त्याचं लिखाण तथ्यावर आधारलेले असते. इतिहासकाराची कृती, नोंद, मांडणी अर्थात इतिहास हा इतिहासकाराचा अनुभव असतो.
- २) हेन्री जॉन्सन:- जे घडले ते जसेच्या तसे सांगणे म्हणजे इतिहास होय.
- ३) प्रो. लेफी:- नैतिक कल्पनांचा संग्रह म्हणजे इतिहास होय.
- ४) हेन्री पिरे-:- समाजात रहाणाऱ्या मणूष्यांच्या उपलब्धीची कहाणी म्हणजे इतिहास होय.
- ५) पोसे- सर्व इतिहास समकालिन असतो.
- ६) पोटींग:- इतिहास म्हणजे मानवी कृतींची नोंद.
- ७) पार्लाइल:- थोरांची चरीत्रे म्हणजे इतिहास.
- ८) हर्डर:- इतिहास म्हणजे घटनांची साखळी होय.
- ९) अँक्टन- इतिहास हि मानवी स्वातंत्र्याची कथा आहे.
- १०) सर जॉन सिली:- वर्तमानकालीन राजकारण हा भावी इतिहास, व समकालीन राजकारण हा वर्तमानकाळातील इतिहास असतो.
- ११) इ. एच. कार:- वर्तमानकाळ आणि भूतकाळ यांच्यातील कधीही न संपणारा संवाद म्हणजे इतिहास.
- १२) पार्ल मार्क्स:- आजपर्यंतचा इतिहास हा दुसरे काहीही नसून केवळ वर्गसंघर्ष आहे.
- १३) आर्नाल्ड टायम्बी:- इतिहास म्हणजे दुसरे काहीही नसून संस्कृतीच्या उदयअस्ताची ती कथा आहे.
- १४) प्रो. ए. एल. राऊस:- विशिष्ट अशा भौगोलिक परिस्थितीत समाज करून रहाणाऱ्या मानवी जीवनाची गाथा म्हणजे इतिहास होय.
- १५) प्रो. नेव्हिस- इतिहास हा वर्तमानकाळ व भूतकाळ यांना जोडणारा पुल आहे.
- १६) धर्मानंद पोसंबी:- इतिहास म्हणजे, साधन आणि उत्पादन यांच्या परस्पर संबंधातील एक अनुक्रमवार अशी घटना होय.
- १७) रियासतकार सरदेसाई:- इतिहास म्हणजे मानवी प्रगतीचा आढावा.
- १८) दि. के. देशपांडे:- काव्य, शास्त्र, आणि विनोद या तिन्हींचा उत्तम मिलाप म्हणजे इतिहास.
- १९) डॉ. बी. आर. अंबेडकर:- इतिहास म्हणजे बदल.

२०) वि. ॥**राजवाडे:-** दिव्यकालांच्या अवतरणाखाली, मानवकुलांच्या हालचालींची विश्वसनिय हकिकत म्हणजे इतिहास.

इतिहासाचे स्वरूप:-

इतिहास म्हणजे काय ? या प्रश्नातून इतिहासाचे स्वरूप समोर येण्यास मदत होते. मानवाने प्रगती आणि प्रगतीतून अधिकाधिक प्रगतीची कास धरली. त्यातून आदिमानचे रुपांतर आजच्या प्रगत मानवात झाले. मानवाची किंबहुना मानवाच्या प्रगतीची ही वाटचाल भुतकाळापासून या वर्तमान क्षणापर्यंत भविष्याचा वेध घेणारी आहे. **चार्लस डार्विनने** यास **उत्क्रांतीवादाचा सिद्धांत** असे म्हटले आहे. डार्विनच्या सिद्धांताच्या प्रतिपादनानंतर इतिहासलेखनासही कलाटनी मिळाली. प्राचीन काळात इतिहासाचे विषय राजा, दरबार, मंत्री, सेनापती, युद्ध, संघर्ष, लढे, तह, आणि पराक्रम इत्यादी संदर्भात असत. राजाबरोबर प्रजेला इतिहासात स्थान नव्हते. मध्ययुगात लिहलेला इतिहास हा सत्ता आणि धर्म या संदर्भात होता. १४ व्या आणि १५ व्या शतकात युरोपात झालेल्या प्रबोधनामुळे अनेक बदल झाले. रुढी, परंपरा, चालीरीती यापेक्षा बुद्धीला पटणाऱ्या गोष्टी अथवा कार्यावर विश्वास बळावत गेला. यातून नवनविन शोध लागले. १७८९ च्या फ्रेंच राज्यक्रांतीने युरोपात क्रांतीची प्रेरणा निर्माण झाली. या क्रांतीने स्वतंत्र्यता, बंधुता, राष्ट्रवाद आणि लोकांशाही या तत्वांना पुरस्कृत केले.

१९ व्या शतकात इतिहास लेखनाचा केंद्रबिंदू सामान्य व्यक्ती आहे. असा विश्वास व्यक्त करण्यात आला. या दृष्टीकोनातून इतिहासलेखन सुरु झाले. ग्रीक आणि रोमन इतिहासकारांपासून हेगेल आणि मार्क्सच्या इतिहासाने इतिहासलेखनाचे तत्वे विषद केली. लिओपोल्ड रॅकेने इतिहासलेखनाचे महत्वाचे तत्व सांगितले म्हणून त्याला, **आधुनिक इतिहासलेखनाचा जनक** असे म्हणतात. इतिहासाबद्दलचे इतिहासकारांचे विचार, व्याख्या, तत्व यातून इतिहासाचे स्वरूप लक्षात येते.

१) **सर्व इतिहास हा समकालीन असतो:-** इटालियन इतिहासकार आणि तत्वज्ञ बेनेडीटो क्रोसे याने *History Its Theory and Practice* या ग्रंथात सर्व इतिहास हा समकालीन असतो असे तो म्हणतो. त्याच्या या वक्तव्याला प्रसिद्ध इतिहासकार आर. जे कॉलिंगवुड यांनी आपल्या *Philosophy of History* या ३२ भाषणांमध्ये पाठींबा दर्शविला आहे. याचा थोडक्यात अर्णू असा कि प्रत्येक घटनेचा अर्थ हा विहित परिस्थितीत लावता येतो. भुतकाळातील घटनांची मांडणी हा इतिहासकार वर्तमान परिस्थितीत करीत असतो. त्यामुळे इतिहास हा समकालीन परिस्थितीत नव्याने मांडता येतो. इतिहास मांडण्याची भाषासुद्धा समकालीन असते.

२) **इतिहास हा भुतकाळाचा अभ्यास असतो:-** इतिहासात घडलेल्या घटना- प्रसंग आणि कार्य भुतकाळातील असतात. इतिहासकार या घटीत घटनांचा अभ्यास समकालीन परिस्थितीत करीत असतो. भुतकालीन घटनांचा शोध घेणे, सत्य शोधणे, अन्वयार्थ लावणे आणि घटनांची मांडणी करणे हे कार्य इतिहासकार करीत असतो. घटनांचे वर्णन करणे एवढीच मर्यादित जबाबदारी इतिहासकाराची नसते. भुतकाळाचा संपुर्ण अभ्यास हा इतिहासकारचा विषय असतो.

३) **इतिहास हा घटनांच्या कारण परंपरांचा अभ्यास असतो-** इतिहासकार कोणताही इतिहास लिहित असतांना काही मुलभूत अशी तथ्ये स्विकारीत असतो. या तथ्यांचा तो अन्वयार्थ लावून घटनांच्या पाठीमागील कारण परंपरा, घटनेच्या मागील कारणांची जंत्री आणि घटनेचे झालेले परिणाम अर्थात एका घटनेतून निर्माण झालेली दुसरी घटना यांचा एकत्रीत अभ्यास म्हणजे इतिहास होय.

- ४) **इतिहास हा उपयुक्त विषय आहे:-** इतिहास म्हणजे भुतकाळाचा अभ्यासविषय असला तरी अज्ञात घटना, कार्य विचार आणि आचारांचा अभ्यास हा इतिहासाच्या कक्षेत येतो. भुतकाळातील अज्ञात घटनांना बोलके करण्याचे सामर्थ्य इतिहासात असते. म्हणूनच सद्य वर्तमानकाळ हा भुतकाळाचा परिपाक असतो आणि वर्तमानकाळ हा भविष्याचा निर्देशक असतो असे म्हणता येईल.
- ५) **मानवी कर्तृत्व हा इतिहासाचा आत्मा असतो:-** मानवाच्या प्रगतीचा आढावा म्हणजे इतिहास असे गोविंद सखाराम सरदेसाई म्हणतात. मानवाच्या उत्पत्तीपासून ते आजगायत केलेल्या प्रगतीचा आढावा हा मानवाचा इतिहास होय. आदिमानवाने जिवनासाठी संघर्ष दिला, शेतीचा शोध, मानवाच्या कर्तृत्वाचा पाया मानण्यास हरकत नाही. प्रागैतिहासिक मानवाची ऐतिहासिक मानवाकडे झालेली वाटचाल, मानव समाजाच्या कर्तृत्वाचा आढावा घेते, म्हणून तोच इतिहासाचा अभ्यासविषय असतो.
- ६) **भुतकाळ आणि वर्तमानकाळ यांच्यातील अविरत संवाद म्हणजे इतिहास ?:-** २० व्या शतकातील ब्रिटीश इतिहासकार इ. एच. कार यांनी *What is History ?* या ग्रंथात वरील विचार मांडले आहेत. त्यांच्यामते इतिहासाचा शोध, अभ्यास, आणि मांडणी वर्तमानात राहून इतिहासकार करीत असतो. इतिहासकार वर्तमानातील घटना, विचार आणि तत्व यांनी प्रभावित असतो. वर्तमानत राहून भुतकाळातील घटनांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न इतिहासकार करीत असतो. हा संवाद इतिहासकार शोधत असतो. या संवादातून इतिहास साकार होत असतो.
- ७) **इतिहास हे स्मृती संकलन आहे:-** मानसाला शहाणी ब-विपारी विद्याशाणी म्हणे इतिहास असा विचार ब्रिटीश विचारवंत फ्रान्सिस बेकन मांडतो. मानवाला स्मृतीबरोबर विस्मरण प्राप्त आहे. गतकालीन घटनांच्या स्मृती मानव करून घेत असतो. कालीन घटनांचा आढावा स्मरण आणि अवलोचन मानव करीत असतो. म्हणजेच स्मृतींचे स्मरण तो करीत असतो. अशासलग एक एक स्मृतींच्या संकलनातून इतिहास साकार होत असतो.
- ८) **इतिहासाची पुनरावृत्ती होते:-** इतिहासाची कधी कधी पुनरावृत्ती होत असते असा एक विचारप्रवाह इतिहासकारात आहे. तर इतिहासाची पुनरावृत्ती कधीच होवू शकत नाही असे मानणारा एक वर्ग इतिहासकारांचा आहे. इतिहासाची पुनरावृत्ती होते , म्हणजेच घडलेली घटना दुसऱ्या घटनेच्या सारखी असते. मात्र हे साम्या घटनेपुरते मर्यादित असून पुर्णतः साम्य दोन घटनांमध्ये दिसून येत नाही. भुतकाळातील घटना स्थळ, काळ, आणि व्यक्तींच्या संदर्भात कधीच एकसारखी घडून येत नाही. उदाहरणादाखल सांगावयाचे झाल्यास युरोपात झालेल्या क्रांत्या एकसारख्या नव्हत्या फक्त या क्रांत्यांनी जुलमी राजवटी उलथून टाकल्या एवढाच साम्यपणा या घटनांमध्ये दिसून येतो.
- ९) **इतिहासाची गती सरळ कि चक्राकार:-** मानव समाजरचना करून रहातो. चांगले-वाईट यासाठी मानव स्वतःहाला जाबाबदार धरतो. धार्मिकदृष्ट्या विचार करता, वैदिक, जैन, बौद्ध, ख्रिश्चन, रोम, आणि ग्रीक धर्मात इतिहासाची वाटचाल चक्राकार मानण्यात आली आहे. मध्ययुगात जगात इतिहास हा ईश्वरनियंत्रित करतो अशी मान्यता होती. आधुनिक काळात बोसूए ते ओसवाल्ड स्पेंगलर आणि आर्नाल्ड टॉयम्बी यांनी इतिहासाची वाटचाल चक्राकार मानली. तर अँटोनी कांडरसेट आणि टुर्गो यांनी सरळ रेषेत इतिहासाची वाटचाल होते असा सिद्धांत मांडला.
- १०) **इतिहासाने भविष्य वर्तवावे कि नाही:-** इतिहास शास्त्र कि कला या प्रश्नाचा निर्णय झाल्यावर नियमाप्रमाणी इतिहासातही भविष्य वर्तवता येणे शक्य आहे. १८७० ला जर्मनीचे एकिकरण बिस्मार्कने घडवले. जर्मनीचा विकास म्हणजे फ्रान्सचे युरोपातील एकटेपण, या सुत्राचा वापर बिस्मार्कने सत्तेवर असेपर्यंत केला. सर विल्यम दुसरा ने या तत्वाचा त्याग केला तेव्हा जर्मनीचा विनाश अटळ आहे असे विचार राजकारणी, विचारवंत आणि इतिहासकारांनीही नमूद केले होते. शिवाय कार्ल मार्क्सने कामगार आणि भांडवलदारांचा लढा संघर्ष अटळ आहे आणि या संघर्षात

प्रामाण्यविषयानुसारं भविष्यवर्तवले आहे. म्हणूनच आपण असे म्हणू शकतो की, भविष्यवर्तविषयाची क्षमता इतिहासकारामध्ये असते. कारण इतिहास हे सुद्धा इतर भौतिकशास्त्रांप्रमाणे शास्त्र आहे.

अशा प्रकारे वरील विवेचनावरून आपणास इतिहासाचे स्वरूप दिसून येते.

इतिहासाची व्याप्ती

मानवी जीवनाच्या वाटचालीचा समग्र आलेख म्हणजे इतिहास. हे एकदा लक्षात घेतले की, इतिहासाची व्याप्ती किती मोठी आहे याची आपणास कल्पना येते. इतिहासात घडलेल्या असंख्य घटना ह्या इतिहासात अभ्यासावयाच्या असतात. नुसत्या घटना किंवा प्रसंग नव्हे तर मानवी जीवनाच्या सर्वच अभिव्यक्तींकडून गतकाळातून मार्ग काढत वर्तमान समजून घ्यावयाचा असतो., त्यादृष्टीने गतकाळातील सर्वच अभिव्यक्ती, सर्वच गोष्टी सर्वच कार्यक्षेत्रे सर्वच विषय इतिहासाच्या कक्षेत येतात. इतिहासीय मानवी समाजमन समजावून घ्यावयाचे असेल तर, त्या समाजाच्या नैतिकतेच्या कल्पना, धार्मिक मुल्य, राजकीय विचारप्रणाली आणि सामाजिक परंपरा हे सर्व समजावून घ्यावेच लागते. त्या समाजाचे आर्थिक व्यवहारही समजावून घ्यावे लागतात. म्हणजेच, धर्मशास्त्र, राज्यशास्त्र, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, या सर्वच ज्ञानशाखांना इतिहास स्पशून जातो. इतिहासाच्या अभ्यासकाला भाषेच्या अभिव्यक्तींचे आणि कलेच्या समिक्षेची जाण अपेक्षित असते. कारण गतकालीन वाटचालीत अप्रतिम वाङ्मयाची निर्मिती झालेली असते. तसेच अजिंठा आणि वेरुळ सारख्या अप्रतिम कलाकृतीही अस्तित्वात आलेल्या असतात. इतिहासाची व्याप्ती अशीच व्यापक असल्यामुळे इतिहासाचा अभ्यास हा सामान्यज्ञानाचा पाया ठरतो.

इतिहासाची व्याप्ती ही सारी भुतकाळातील वाटचाल व्यापणारी आहे. हा भुतकाळ ज्या अदारे समजून घ्यावयाचा आहे त्या भुतकाळातील पाऊलखुणांचा शोध ही इतिहासात घ्यावा लागतो. म्हणजेच इतिहासाच्या साधनांचा अभ्यासही इतिहासात अभिप्रेत असतो. सिनेबॉस या इतिहासतज्ञाच्या मते *No Document No History* पुरावे नसतील तर इतिहासही नसेल म्हणजे पुराव्यांचा अभ्यास इतिहासाच्या कक्षेत समाविष्ट होतो.

इतिहासाच्या विवेचनात नुसत्या गतकालीन घटनांचा मागोवा नसतो तर गतकालीन अनुभवातून आलेला शहाणपणाही असतो. गतकालीन अनेक घटनांची, प्रसंगांची पुनरावृत्ती झाल्यास आज वर्तमानात आपले वर्तन कसे असावे या दृष्टीने मार्गदर्शन करणे, हे देखील इतिहासाची व्याप्ती स्पष्ट करते. इतिहास हा केवळ भुतकाळाचे वर्णन करीत नाही तर वर्तमानच्या आकलनास मदत करतो व भविष्याच्या रेखाटनाचा अंदाज बांधतो. नेमके काय व कसे घडले हे निश्चितपणे भविष्य इतिहासातून वर्तविता येत नसले तरी काय घडू शकते याचा अंदाज इतिहासात ध्वनित होतो व भविष्यकालीन वाटचालीतील धोके स्पष्ट होतात. याच दृष्टीने इतिहासाची व्याप्ती स्पष्ट करतांना कॉलिगवूड ऐतिहासिक मुल्यांवर भर देतो.

इतिहास हा गतकालीन घटनांची वैशिष्ट्ये नोंदवितो त्याचबरोबर वर्तमानकाळातील घटनांचे मुल्यमापन करू शक्य होते. याचा अर्थ असा कि, घटनांची वैशिष्ट्ये लक्षात घेणे, व घटनांचे मुल्यमापन करणे हा भागही इतिहासाच्या व्याप्तीत समाविष्ट झालेला आहे.

मानवी जीवनाच्या प्रत्येक हालचालीचा समावेश इतिहासाच्या कक्षेत येतो. पुर्वी सारखा इतिहास ही राज्यशास्त्र किंवा तत्वज्ञानाची शाखा नसून तो एक स्वतंत्र व्यापक असा अभ्यासविषय बनला आहे. एकाच वेळी इतिहासात शास्त्रीय संकल्पनांचे विवेचन येते, कल्पना विलासही रंगतो आणि निखळ वाङ्मयीन अभिव्यक्तीही घडते. सर्व बारकाव्यांसह कथारंजनही रंगवले जाते व त्या कथेतून साररूपाने काही तत्त्वेही प्रतिपादीत केली जातात. म्हणजेच इतिहास केवळ भुतकाळरंगवित नाही तर वर्तमानाचे आणि भविष्याचे निर्देशनही करतो.

एकूणच इतिहास म्हणजे राजेरजवाड्यांची चरीत्रे नव्हेत, लढायांचे वर्णन नव्हे, प्रशासन, सुधारणा, धर्म, धर्मशास्त्र, धर्मशास्त्रांचे केवळ समालोचन नव्हे, धर्माचे केवळ समालोचन नव्हे तर हे सारे असूनही इतर बरेच काही असते की, ज्यामुळे

इतिहासातील मानवी जिवनाची समग्र वाटचाल स्पष्ट होईल. ही वाटचाल रेखाटतांना महत्वपूर्ण व्यक्ती आणि घटनांचा मागोवा तर घेतला जातोच पण अलिकडे आलेल्या सबाल्टर्न सिद्धांतानुसार गतकालीन सामान्यजन आणि तळागाळातला नग्न्य माणूसही अभ्यासा जातो. इतिहासातील वाटचालीत त्याचेही योगदान असते ते अभ्यासणे हा आधुनिक इतिहासाचा विषय ठरतो. तात्पर्य असे की आज रावापासून रंकांपर्यंत सर्वांच्या वाटचालीचा मागोवा घेणारी अशी इतिहासाची व्याप्ती सर्वव्यापी बनली आहे.

इतिहासवाद (Historicism)

मागील दोन तिन शतकात इतिहासाचा विचार करणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांनी इतिहासवाद हा शब्द वेगवेगळ्या अर्थानी वापरलेला आहे. त्यामुळे या शब्दाची निश्चित अशी एक व्याख्या करणे कठीण आहे. २१ व्या शतकाच्या चेंबर्सच्या शब्दकोशातही याचे तिन वेगवेगळे अर्थ दिले आहेत. १) ऐतिहासिक घटना निश्चित नैसर्गिक नियमानुसार घडतात असा समज. २) सामाजिक परिस्थिती ऐतिहासिक वाटचालीने निर्धारित होते अशी धारणा. ३) गतकालीन संस्थांविषयी अत्यंतिक आदर व लगाव असणे. असे तिन अर्थ आहेत. **थॉमस हावर्ड** या लेखकाने आपल्या *The Religion and the rise of Historicism* या ग्रंथात इतिहास ही अनेक डोकी समावून घेणारी छत्री आहे असे विधान केलेले अढळते. (*Historicism is the word not easy to define. It is only umbrella term*) तरीही हा शब्द कोणत्या काळात अस्तित्वात आला याचा आढावा घेतल्यास इतिहासवादाची संकल्पना स्पष्ट होवू शकते.

इतिहासवाद हि संकल्पना इतिहासाकडे पहाण्याचा बुद्धीनिष्ठ, चिकित्सक आणि सौद्धांतिक दृष्टीकोन स्पष्ट करते. मध्ययुगात प्रचलित असलेली ईश्वरनिष्ठ दृष्टी, आणि १७ व्या आणि १८ व्या शतकातील निखळ बुद्धीवादी दृष्टीकोन, या विरुद्धच्या बौद्धिक प्रक्रियेतून इतिहासवादाची संकल्पना उदयास आली.

इतिहासवाद हा शब्द १८ व्या शतकात जर्मनीमध्ये रुढ झाला. हिस्टोरीसिझम आणि हिस्टोरीझम हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले जातात. हिस्टॉरमिस या जर्मन शब्दापासून या शब्दाची उत्पत्ती झाली आहे. कार्ल पापर याइंप्रज विचारवंताने या दोन शब्दांचे अर्थ भिन्न आहेत. हिस्टोरीसिझमचा अर्थ इतिहासाची भविष्यासंदर्भात भाकित करण्याची प्रवृत्ती असा आहे तर हिस्टोरीझम चा अर्थ ऐतिहासिक सापेक्षतावाद असा आहे. असे मत मांडले आहे. तरीही २० व्या शतकात हे दोन्ही शब्द समानअर्थाने वापरलेले दिसतात.

जर्मन विचारवंत जॉर्ज विल्यम पिड्रीश हेगेलला इतिहासवादाचा प्रवर्तक मानले जाते. जी ऐतिहासिक दृष्टी समाजाला गतकाळाचे ज्ञान करून देवून पुढील मार्गाची माहिती देते तो इतिहासवाद असे विधान करून, इतिहासवाद म्हणजे इतिहासाचे तत्वज्ञान असे हेगेल म्हणतो. **विश्वातील घडामोडी विश्वातील चैतन्याचा सतत होणारा आत्मविष्कार आहे.** असे विधान हेगेल करतो. तर फ्रेडरिक श्लेगेलने **ऐतिहासिक दृष्टीवर भर देणारा सिद्धांत** अशी इतिहासवादाची व्याख्या केली. बेनेडीटो क्रोसे हा इटालियन तत्वज्ञ इतिहासवादाचे वर्णन **इतिहासाचे शास्त्र** असे करतांना दिसतो.

१९ व्या शतकात बुद्धीवाद्यांचे लक्ष झपाट्याने होणाऱ्या वैज्ञानिक प्रगतीवर खिळले होते. २० व्या शतकाच्या प्रारंभी निर्माण झालेल्या बौद्धिक संभ्रमाच्या अवस्थेत विशेषतः पहिल्या महायुद्धानंतर इतिहासवादाच्या विचाराने उचल खाल्ली. कार्ल मॅनहाइम या जर्मन लेखकाने १९२४ साली इतिहासवादावर निबंध लिहून त्यात त्याने इतिहासाकडे पहाण्याच्या ईश्वरनिष्ठ दृष्टीकोनावर टिका करून लौकीकवादी दृष्टीकोनाचा पुरस्कार केला.

इ. स. १९३६ साली **फ्रेडरिक मायनेक** या जर्मन विचारवंताने *Historicism: The New Historical Outlook* या ग्रंथात इतिहासवादाच्या उगमामागील घटनाक्रम स्पष्ट केला आहे आणि इतिहासवाद हि संकल्पना म्हणजे पाश्चात्य वैचारीक जगातिल महान क्रांती आहे. विश्वतील घडामोडीमागे सर्वकालीक निश्चित स्वरुपाचे व अपरिवर्तनिय नियम आहेत. निरसगात ज्याप्रमाणे ठराविक गतिनियम अढळतात त्याप्रमाणे मानवाचे आहे. असे १८ व्या शतकापर्यंत मानले जात होते. त्यानंतरच्या काळात मावनी जिवनाच्या परिवर्तनशिलतेचा विचार प्रबळ होवू

लाहला आणि म्हणून जो इतिहास गतकालीन मानवाचे दर्शन घडवितो त्या इतिहासाने परिवर्तनाच्या संदर्भात मानवी जिवनाचा अभ्यास करावा, वास्तव जिवनाच्या योग्य आकलनासाठी त्यामागील ऐतिहासिक प्रक्रीयेची जाण आवश्यक आहे. असे मत माईनिक याने व्यक्त केले आहे. **बॅरक्ला** या लेखकानेही *History in the changing world* या ग्रंथात सातत्येतेच्या तत्वाचा आधार घेवून ऐतिहासिक प्रक्रीयेचे स्पष्टीकरण समपकरित्या होत नाही म्हणून इतिहासाने सर्व मांडलेले दिसते

इ. स. १८५७ मध्ये **पॉल पॉपर** या विचारवंतांने *Poverty of Historicism* हा ग्रंथ लिहला. या ग्रंथात त्याने इतिहासवादाचे भाष्य मांडले आहे. इतिहासवादाचा अर्थ इतिहासाची भविष्यकथनाची क्षमता व उद्दीष्ट असा करून त्याचे ठामपणे खंडन केले आहे. वस्तुता इतिहासवादाचा अर्थ त्या वेळेपर्यंत लावण्यात आला नव्हता. हे पुस्तक लिहले गेले तेव्हा जगात मार्क्सवादाचा प्रभाव वाढत होता आणि पॉपर हा कट्टर लोकशाहीवादी होता. ह्या पार्श्वभूमीर त्याने इतिहासवादाचा पुरस्कार केला. ऐतिहासिक प्रक्रीयेतील घटनांचे स्वरूप समान नसते, त्याची पुर्नरावृत्ती होत नाही. त्यामुळे मागील घटनांच्या अधारे भविष्याबाबत भक्ति करणे अशास्त्रीय ठरते. त्याचा दुसरा मुद्दा असा कि, आधुनिक मानसशास्त्राप्रमाणे माणसाच्या एका काळातील वर्तनुकीवरून माणसाच्या भविष्यातील प्रक्रीयेबाबत भविष्य वर्तविणे चुकिते ठरेल. असे मुद्दे मांडून इतिहासाची भविष्य वर्तविण्याच्या क्षमतेचे त्याने ठामपणे खंडन केले. शिवाय भविष्यात कोणते वैज्ञानिक शोध लागतील त्याचा मानवी जीवनावर काय परिणाम होईल, त्याचा मानवी जिवनावर काय परिणाम होईल हे सांगणे अवघड आहे.

इतिहासवादाचा एक वेगळा पैलू विल्यम डिल्थे याने मांडला. त्याने इतिहासवादाचा सापेक्षतावादी अर्थ लावला आहे. त्याला बॅरक्ला आणि बर्कहार्ट यांनी पुष्टी दिली आणि इतिहासवाद आणि सापेक्षतावाद एकाच अर्थाने वापरण्यात येणारे शब्द आहेत असे मत मांडले आहे. प्रत्येक काळाची, युगाची विशिष्ट अशी प्रवृत्ती असते, विशिष्ट गुणधर्म असतो. तो त्या काळातील विचारधारणा आणि जीवनमुल्ये निर्धारित करित असतो. काळाबरोबर युगधर्म, वैचारीक बैठकी आणि जीवनमुल्येही बदलतात. म्हणजेच ती कालसापेक्ष असतात आणि प्रत्येक घटनात, व्यक्तीत ती समावलेली असतात. म्हणून कोणत्याही काळाचा अर्थ लावण्यासाठी प्रचलित मुल्यांचा अर्थ लावणे सोईस्कर ठरेल.

१९८० नंतर उत्तर अधुनिकतावादी आणि उत्तर संरचनावादी इतिहासकारांनी इतिहासवादाकडे वेगळ्या दृष्टीकोनातून पाहिले. त्याला ते नव इतिहासवाद असे म्हणतात. या धारणेवर फ्रेंच विचारवंत **मिशेल फुको** च्या तात्विक धारणेचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. नवइतिहासवादाची संकल्पना मांडणारे इतिहासलेखक इतिहासाचा अर्थ, घटनांचे वर्णन, घटनांची इतिहासकाराने करावयाची पुर्ननिर्मिती, अगर वास्तव दर्शन असा लावीत नाहीत. कोणत्याही विषयाच्या मागे एकच संदर्भ नसतो तर नानाविध गुंत्यातून इतिहास आकार घेत असतो. नवे संदर्भ इतिहासकाराच्या सिमित दृष्टीला अवगत होत नाहीत त्यांना तो कळतो तो तुटक असा गतकाळ. अशा खंडीत चित्राचे अनेविध संदर्भ शोधून मानवी जिवनाचे सर्वांगीन दर्शन घडवणे म्हणजे इतिहासवाद होय. तसेच ते सत्तेच्या संकल्पनेला इतिहासाचा आधार मानतात.

२० व्या शतकात कार, वॉल्श आणि फिशर हे इतिहासवाद हि संकल्पना वापरत नाहीत. शिवाय **आर्थर मार्वि**ने आपल्या *The Nature of History* या आपल्या ग्रंथात इतिहासवाद हे वैचारीक गोंधळाला झाकून टाकणारे आवरण आहे असे विधान केलेले अढळते.

वरील विवेचनावरून इतिहासवाद हि इतिहासाच्या क्षेत्रातील विवाद्य संकल्पना आहे असे दिसून येते.

इतिहासाची साहाय्यकारी शास्त्रे

इतिहासाच्या अभ्यासाला सहाय्यभूत ठरणारी शास्त्रे साधारणतः सामाजिकशास्त्र या विद्याशाखेच्या स्वतंत्र्य अभ्यासशाखा आहेत. या विद्याशाखा मानवी समाजजीवनाच्या एखाद्या पैलुचा अभ्यास करतात, तस्याच त्या मानवी समाजजीवनाच्या गतकालीन घटनांचा मागोवा घेण्यास इतिहास शास्त्रालाही मदत करतात म्हणूनच त्यांनी इतिहासाची सहाय्यकारी शास्त्रे असे म्हटले जाते.

१) राज्यशास्त्र:- मानवी समाजाच्या नियंत्रणाचा, प्रशासन प्रणालीचा, राज्यशास्त्र या अभ्यास शाखेत अभ्यास केला जातो. इतिहासाचाही अभ्यासविषय या राजकिय घडामोडींशी संबंधीतच असतो. किंबहून गतकालीन राजकारण म्हणजे वर्तमानकालीन इतिहास आणि वर्तमानकालीन राजकारण म्हणजे भविष्यकालीन इतिहास, असे तानले जाते. **प्रो. सिली** यांच्यामते इतिहास आणि राज्यशास्त्र या अभ्यासशाखात इतका जवळचा संबंध आहे की, राज्यशास्त्राशिवाय इतिहास म्हणजे फळाशिवाय झाड, आणि इतिहासाशिवाय राज्यशास्त्र म्हणजे मूळाशिवाय झाड **प्रो. अँक्टन** यांनीदेखील या दोन शास्त्रांमधले अंतर अत्यंत बारकाव्याने स्पष्ट केले आहे. इतिहास रुपी प्रवाहातील सुवर्णकण म्हणजे राज्यशास्त्र होय. यामुळेच दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत इंग्लंड व अमेरिकेतील अनेक विद्यापीठातून राज्यशास्त्र विषयाचा स्वतंत्र विभागच नव्हता, तर तो इतिहासाचाच एक भाग मानला जात होता. गेल्या ५० वर्षात राज्यशास्त्र ही स्वतंत्र अभ्यासशाखा मानली जावू लागली आहे तरीही राज्यशास्त्राचे इतिहासाशी असेलेले नाते आजही तितकेच अतुट आहे. इतिहासाच्या अभ्यासातून मानवाच्या गतकालीन हालचालींचा, त्याच्या राजकिय विचारांचा, राजकिय प्रणालींचा मागोवा घेतला जातो. राज्यशास्त्राचा अभ्यास अशा मागोव्यातूनच साकारतो. राज्यशास्त्र या विचारांचा, मतप्रणालींचा अभ्यास करते. अर्थ अन्वयार्थ लावते व त्यातून इतिहास अधिक स्पष्ट होत जातो.

२) अर्थशास्त्र:- अर्थशास्त्र हे इतिहासाशी अत्यंत जवळचे शास्त्र आहे. इतिहासातील वाटचालीत आर्थिक घडामोडींचा, व्यवहारांचा, उलाढालींचा विचार या शास्त्रात येतो. तर हेच क्षेत्र इतिहासाच्या अभ्यासातही समाविष्ट होते. इतिहासातील आर्थिक इतिहास हा राजकिय इतिहासाशी एवढा एकरूप झाला असतो की, राजकिय घडामोडींचा आणि मानवी धडपडींचा आढावा घेतांना आर्थिक हालचाली दुर्लक्षित करताच येत नाही. इतिहासाच्या अभ्यासकाला अर्थशास्त्राचे ज्ञान आवश्यक ठरते तर अर्थशास्त्राच्या अभ्यासकाला इतिहासाचे ज्ञान तेवढेच आवश्यक ठरते. आधुनिक जगाचा इतिहास अभ्यासतांना, महामंदीची लाट, न्यु डील योजना, आर्थिक चढाओढ, अंतरराष्ट्रीय व्यापाराचे आणि भांडवल गुंतवणूकीचे स्वरूप हे आर्थिक स्वरूपाचे प्रश्न अभ्यासावेच लागतात. या समस्यांचे सौद्धांतिक रूप अर्थशास्त्रातून स्पष्ट होते. व त्यादृष्टीने ते इतिहासाला सहाय्यभूत ठरते.

३) समाजशास्त्र:- इतिहास आणि समाजशास्त्र या अभ्यासशाखा एकमेकांशी अगदी निगळीत आहेत. इतिहासाच्या अभ्यासाचे स्वरूप मानवी समाजाच्या वाटचालीचा मागोवा घेण्याचे आहे. तर समाजशास्त्र हे मानवी समाजाच्या सामाजिकतेचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. **ऑगस्ट कॉम्स** सारखे समाजशास्त्रज्ञ इतिहासाचेही गाढे अभ्यासक ठरतात. **कार्ल मार्क्स** हा इतिहासवेत्ताही समाजशास्त्रज्ञच ठरतो. या दोन्ही अभ्यासशाखा मानवाच्या समाजाच्या अनुषंगानेच अभ्यास करतात. फारतर दोन्ही अभ्यासशाखांच्या दृष्टीकोनात थोडासा फरक असेल. पण उद्दीष्टे सारखीच असतात. **एमिल डरखाईम** या समाजशास्त्रज्ञाने इतिहास आणि समाजशास्त्र यांच्या अंतरसंबंधासंबंधी विस्ताराने चिंतन केले आहे. त्याने इतिहासाच्या शोधप्रक्रीयेत, नेमकेपणा, प्रयोगशिलता, आणि तुलनात्मक पद्धतींचा आग्रह धरला. १९ व्या शतकात **मॅक्स वेबर** या समाजशास्त्रज्ञाने इतिहास चिंतनावर उल्लेखनिय प्रभाव टाकला. वरील दोन्ही समाजशास्त्रज्ञांनी इतिहासाचा आधार म्हणूनच समाजशास्त्राकडे पाहिले. या दोन्ही शास्त्रांचे एकमेकांवर अवलंबून असणे त्यांनी दाखवून दिले. समाजशास्त्रीय अभ्यासातून आलेले सिद्धांत इतिहासाच्या विवेचनात, इतिहासाचा अन्वयार्थ लावण्यात उपयुक्त इतर आले आहेत. **प्रो. डी. एच. कार.** हा इतिहासशास्त्रज्ञ मोठ्या नेमकेपणाने प्रतिपादीत करतो की, इतिहास जेवढा समाजशास्त्रीय बनेल, आणि समाजशास्त्र जितके अधिक ऐतिहासिक बनेल, तितके या दोन्ही अभ्यासशाखांमधील अंतर कमी कमी होत जाईल आणि एकमेकांशी संवाद अधिक सुस्पष्ट होत जाईल.

४) भूगोल:- इतिहास आणि भूगोल या एकमेकांशी एवढ्या जवळून निगळीत असलेल्या, अभ्यासशाखा आहेत की, आपल्याकडे आजूनही शालेय स्तरावर त्या एकत्रितरीत्याच अभ्यासल्या जातात. भूगोलाच्या मुलभूत ज्ञानाशिवाय इतिहासाचा अभ्यास हा अशक्यच ठरतो. इतिहासातील वाटचालीत भूगोलाने इतिहासावर प्रचंड प्रभाव टाकला आहे. भौगोलिक परिस्थितीने मानवी समाजातील अनेक गोष्टींची निश्चिती केली आहे. आमच्या भौगोलिक-पिण्याच्या सवयी भौगोलिकतेतूनच साकारतात. इतिहासात घडून गेलेल्या अनेक घटना, राज्यांची निर्मिती, लढाया, संस्कृतीचा उदय अस्त, किंवा एखाद्या समाजघटकाची प्रगत- अप्रगत अवस्था, या सर्वांचे स्पष्टीकरण भूगोलाच्या अभ्यासाच्या अधारे करता येते. लष्करी आणि राजकिय इतिहासाचा गाभा भौगोलिकतेत सामावलेला आहे. भूगोल हा इतिहासाचा पाया आहे. सारी गतकालीन वाटचाल या भूमिवरच घडलेली आहे. या भूमिवरचे वातावरण, हवामान, जमिनीवचे चढउतार, नद्या, नाले, पर्वत या साऱ्यांचा परिणाम मानवी जीवनावर झालेला आहे व त्यातून इतिहास घडलेला आहे. भूगोलशास्त्र या साऱ्या घटकांचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. म्हणजेच भूमिचा शुक्ष्म अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. त्या दृष्टीनेच ती इतिहासाची सहाय्यभूत शाख ठरते.

भौगोलिक परिस्थितीमुळे मानवी प्रवृत्ती, राष्ट्रीय व्यक्तीमत्व, आणि मानवी व्यवहारांना निश्चित आकार येतो. तात्पर्य भूगोलाचा इतिहासावर म्हणूनच भूगोलाच्या अभ्यासाशिवाय इतिहास अपूर्ण असतो.

५) नितीशास्त्र:- इतिहास आणि नितीशास्त्र या दोन्ही विद्याशाखा तश्याच परस्परावलंबी आहेत. इतिहासातील वाटचालीत विशिष्ट काळाच्या संदर्भात, विशिष्ट प्रदेशातील काही नैतिकमुल्ये आकाराला येतात. काळाच्या प्रवाहात ही नैतिकमुल्ये कालबाह्य ठरत जातात. नवी मुल्ये साकारत जातात. ह्या नैतिक मुल्यांचा प्रभाव तात्कालिक समाजावर अभावितपणे असतोच. अलिकडील काळात या नैतिक मुल्यांचा अभ्यास करणारी शाखा नितीशास्त्र, स्वतंत्र अभ्यास शाखा म्हणून आकाराला आली आहे. मानवी जीवनातल्या अनेक हालचालींचा अन्वयार्थ नैतिक मुल्यांच्या अधारे लावण्याचा प्रयत्न केला जातो. या दृष्टीने नैतिकशास्त्र हे इतिहासाला सहाय्यभूत ठरते. इतिहासातील घटनांचा अर्थ लावतांना, इतिहासकाराला तात्कालिन नैतिकतेची जाण असणे अगत्याचे असते. ती जाण असेल तरच तो भूतकाळाचे वस्तुनिष्ठ रेखाटन करू शकतो.

६) मानसशास्त्र:- मानसशास्त्र हे मानवी मनाचा अभ्यास करणारे शास्त्र आहे. इतिहास शास्त्रात आपण मानसांच्या आणि मानव समुहांच्या वाटचालीचा अभ्यास करतो. गतकालीन वाटचालीत अढळणारा हा माणूस किंवा मानव समुह स्वतःचे एक मन बाळगणारा गट असतो. या मनात असंख्य पुर्वस्मृती असतात. त्यातून निर्माण झालेल्या, संकल्पना, विचार आणि भावभावना असतात. माणसाच्या प्रत्येक कृतीचे जसे भौतिक पातळीवर विश्लेषण केलेले असते तसे त्या दृष्टीने माणसशास्त्रीय मिमांसाही करता येते. मानसिक अवस्था ही माणसाच्या प्रतिक्रियांचे स्वरूप बदलते. प्रसन्न मानसिक अवस्थेतला माणूस कसलेही ताण, कदाचित सहज प्रवृत्तीने घेईल. मात्र मानसिक अवस्था बदलली कि, विशिष्ट मानसिक अवस्था असणारा माणूस लगेच चिडतो. अशा प्रकारे इतिहासाच्या कागदपत्रांचा मानसिक प्रवृत्तींच्या अधारे अभ्यास केला जावून ते इतिहासाला सहाय्यभूत ठरते.

७) तत्वज्ञान:- तत्वज्ञान ही स्वतंत्र अभ्यासशाखा मानवी वाटचालीतून निर्माण झाली. जीवनाचा अर्थ आणि मुलभूत तत्व प्रतिपादन करणारे करणारे ते एक शास्त्र आहे. जगातील वेगवेगळ्या देशात जीवनातील अन्वयार्थ सांगणारे तत्वज्ञान निर्माण झाले. चीनमधील कन्फुलशियानिझम, ताओइझम, भारतातील ब्राह्मणवाद, बौद्ध, जैन, वैशेषीक, न्याय, सांख्य, योग, इस्लाम व युरोपातील ख्रिस्ती तत्वज्ञान या साऱ्या तत्वज्ञानातून जीवनाचा एक अर्थ सांगणारे, अंतिम सत्य शोधण्याचा प्रयत्न झाला.

गतकालीन वाटचालीत निर्माण झालेले हे तत्वज्ञान मानवी जीवनाकडे पहाण्याची एक दृष्टी निर्माण करण्याचा घटक ठरला. त्या- त्या कालखंडात निर्माण झालेले समाजजीवन, संस्कृती, रुढी, परंपरा या सर्वांवर तत्कालिक तत्वज्ञानाचा प्रभाव पडला. इतिहासाच्या अभ्यासात, समाज, संस्कृती, चालीरीती, रुढी, परंपरा, आर्थिक व्यवहार हे सारे अभ्यासले जाते. या साऱ्यावर दुरगामी प्रभाव पडणारा जीवपदृष्टी निश्चित करणारा तत्वज्ञान हा घटक तत्वज्ञान या विद्याशाखेत अभ्यासला जातो. त्यामुळे सहाजिकच दोन्ही शास्त्रांचा अभ्यास एकमेकांना पुरक असतो.

८) मानववंशशास्त्र:- मानववंश शास्त्र हे मुळात इतिहासला सहाय्यभूत ठरणारे शास्त्र आहे. पण ते इतिहासाची दुय्यम अभ्यासशाखाही बनले आहे. प्रागैतिहासिक आणि इतिहासपूर्व काळातील अस्थिंचे अवशेष हा तत्कालिक इतिहासाचा महत्वपूर्ण पूरावा आहे. या अस्थिअवशेषांचा अभ्यास करणारे आणि त्या अधारे मानववंशाची वाटचाल रेखाटणारे शास्त्र म्हणजे मानववंश शास्त्र. उत्खननात सापडलेले अस्थी अवशेष हे कोणत्या प्रकारच्या मानवाचे असावेत ? त्या मानसाचा वंश कोणता असावा ? तो मुळात कोठे रहात असावा ? या सारख्या प्रश्नांची उत्तरे मानववंश शास्त्राच्या अधारेच इतिहास अभ्यासकांना प्राप्त होतात.

९) जनगणनाशास्त्र:- इतिहासाच्या अभ्यासास सहाय्यभूत ठरणारे शास्त्र म्हणून जनगणना शास्त्राचा वापर हावू लागला आहे. गतकालीन वाटचालीत जनसंख्येचे स्थित्यंतर हा अभ्यासाचा विषय बनतो. ळ्यातून शहराकडे ओघ हा केव्हा आणि कसा वाहू लागला. ? त्याचे परिणाम ळाय झाले ? अशा प्रश्नांची उत्तरे या शास्त्राच्या अधारे इतिहासाचे अभ्यासक देवू लागले आहेत. त्यामुळे निश्चितपणे आपणास असे म्हणता येईल की, जनगणनाशास्त्र इतिहासाच्या अभ्यासाला पुरक ठरते.